

Od nestrpnosti do radikalizacije

Abstract

From Intolerance to Radicalization

The paper deals with the phenomena of intolerance and radicalism from three perspectives. The first is the classification or typologization of such activities (Cross and Snow) by two criteria, namely the levels of social capital between the actors themselves and the level of perceived risks that threaten the actors from the outside. Such a classification has the advantage of simplicity, but suffers from limited reach. This can be expanded by a four-dimensional model (the "cage of radicalization") that combines the cognitive, political, existential and temporal dimensions of the phenomenon. The third aspect of radicalization is structural violence. The most common reasons for this are social inequality, a confluence of social stratification with another type of stratification (for example ethnic or religious), stratification immobility, intolerance from above (the so-called "Jag syndrome") and intolerance from below (authoritarian syndrome) – this last reason for structural violence is illustrated with empirical data for Slovenia in comparison with Europe as a whole. The data is worrying.

Keywords: intolerance, radicalism, inequality, violence, authoritarian syndrome, social power

Srečo Dragoš is an Assistant Professor at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. He lectures on theories of society, community social work, social inequalities, social networks, and religion and social work (sreco.dragos@fsd.uni-lj.si).

Povzetek

Prispevek pojave nestrpnosti in radikalizma obravnava s treh vidikov. Prvi je klasifikacija oziroma tipologizacija tovrstnih aktivnosti (Cross in Snow) po dveh kriterijih, glede na povezavo oziroma stopnjo socialnega kapitala med akterji in stopnjo percipiranih tveganj, ki akterjem grozijo od zunaj. Prednost klasifikacije je v enostavnosti, slabost pa je njen domet. Ta se lahko razširi s štiridimenzionalnim modelom (»kletke radikalizacije«), ki združuje kognitivno, politično, eksistencialno in temporalno razsežnost omenjenega pojava. Tretji vidik radikalizacije pa je strukturno nasilje. Najpogostejši razlogi zanj so: družbena neenakost, koincidenca socialne stratifikacije s katero drugo (na primer z etnično ali versko), stratifikacijska imobilnost, nestrpnost od zgoraj (t. i. Jagov sindrom) in nestrpnost od spodaj (avtoritarni sindrom) – ta zadnji razlog strukturnega nasilja je ponazorjen z empiričnimi podatki za Slovenijo v evropski primerjavi. Podatki so zaskrbljujoči.

Ključne besede: nestrpnost, radikalizem, neenakost, nasilje, avtoritarni sindrom, družbena moč

Srečo Dragoš je docent na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani. Je nosilec predmetov Teorije družbe, Skupnostno socialno delo, Družbene neenakosti, Socialna omrežja ter Religija in socialno delo (sreco.dragos@fsd.uni-lj.si).

Uvod

Ker se zdi, da so ena od večjih težav v zvezi z naslovom pojmi, ki ga sestavljajo, naj na ta predsodek opozorim že v tem uvodu. Ob izrazih, kot sta *nestrpnost* in *radikalizem*, ni razloga za zbežnost, ker naj bi bili ti izrazi preveč izmuzljivi za eksaktne evalvacije. To je deloma res, v celoti gledano pa nikakor ne. Povsem enako težavo (glede enoznačnih definicij) imamo namreč tudi pri vrsti drugih terminov, ki niso nič manj pomembni ali pa so še bolj odločilni, saj označujejo celo temeljne predmete celotnih znanstvenih disciplin. Na primer: kako nedvoumno opredeliti pojem osebnosti (ki je glavni predmet psihološke znanosti) ali družbe (sociologija), pravičnosti (pravo), energije (fizika), pomoči (socialno delo), pojema dobrega (filozofija), politike (politologija) itd.? Zakaj nikjer ne naletimo na argument, da bi bila večpomenskost naštetih pojmov – kar je dejstvo – ovira za to, da bi jih mislili resno in jih sistematično proučevali? Če smo okrog izrazov »osebnost«, »družba«, »pravičnost«, »energija«, »pomoč«, »dobro«, »politika« itd. zgradili celotne znanstvene discipline, zakaj ob omembi *nasilja* ali *radikalizma* običajno zamahnemo z roko v smislu, češ, izrazi so preveč nejasni, fluidni, subjektivni, da bi jih jemali resno ali jih celo regulirali z zakonodajo? Kje so meje med strokovnim in političnim? Odgovor ponudi Turner, ko pravi, da so »meje politike vedno in nujno močno sporne glede številnih vprašanj, ki jih je mogoče obravnavati kot politična – od gospodarstva do okolja in od morale do spola /.../ Te razprave in izzivi kažejo, da je element sile vedno vpet v politiko« (Turner, 2006: 446–447). Res je. A vprašanje kljub temu ostaja. Če je v ozadju vseh teh primerov »element sile«, zakaj nikomur ne pade na pamet, da bi »gospodarstvo«, »okolje« ali »spol« izvzel iz družbene regulacije, medtem ko se nam zdi skoraj samoumevno, da se o nasilju in radikalizaciji ni mogoče pogovarjati na tak način? Zakaj se nihče ne sprašuje, ali so psihologija, sociologija, fizika itd. res prave znanosti, saj nikoli niso poenotile izrazito večpomenskih definicij o temeljnem predmetu lastnega proučevanja?

Podcenjevanje nestrpnosti in radikalizma z izgovorom, da sta izraza preveč nejasna, se napaja s tremi razlogi: ker (še) ni nobene klasične, etablirane znanstvene discipline, ki bi se specializirala za raziskovanje nestrpnosti ali

radikalizma in s tem (torej z mehanizmi institucionalizacije) omenjenim pojmom zagotovila status nevprašljivosti; drugič, ker nimamo tradicije sistematičnega razmišljanja o teh pojmi, za razliko od tistih v etabliranih vedah; ne nazadnje pa nas fluidnost naslovnih pojmov verjetno moti tudi zaradi pogostega manipuliranja z njimi (o postulatih kvantne fizike pač ne bomo protestirali na ulicah ali razpisovali referendumov, ker so preveč zapleteni za množično izrekanje – za razliko od nestrpnosti ali radikalizma).

Rešitve za dozdevno zmedo niso elegantne, še manj dokončne, so pa logične in delujoče. Prav to, da nečesa ne moremo spoznati ali celo definirati v celoti, tj. brez preostanka, daje legitimnost celotnemu početju. Poleg tega natančnost definicij sploh ni pogoj za spoznavni proces, vsaj ne v smislu, da bi o njih obstajal konsenz celotne znanstvene skupnosti. Zadostuje že, da vsak čim bolj jasno pove, kako je on sam, torej z lastnega vidika, definiral predmet skupnega interesa – za začetek je to povsem dovolj. V nadaljevanju se bom poskušal držati tega pravila.

V prvem razdelku članka predstavim eno od boljših tipologizacij radikalizma ter opozorim na njene prednosti in slabosti. V drugem razdelku predlagam dodaten instrument za razumevanje radikalizma in njegovo razlikovanje od fundamentalizma, vse to z namenom, da vseh podobnih ali »sorodnih« znotrajvrstnih pojavov ne mečemo v isti koš. Tretji razdelek pa je namenjen strukturnemu nasilju in njegovim petim dimenzijam oziroma sprožilcem. V tej zvezi predstavim tudi empirične podatke o Sloveniji, ki so precej žalostni.

Kategorizacija

V tabeli 1 povzemam tipologijo radikalizma, ki sta jo predlagala Cross in Snow (2011). Izpeljala sta jo iz dveh kriterijev. Prvi je v zvezi z notranjo nevarnostjo, ki izhaja iz (ne)povezanosti med akterji, drugi pa je percepcija nevarnosti oziroma tveganja, ki akterjem grozi iz okolja.

Tabela 1: Tipologija radikalizma (prirejeno po Cross in Snow, 2011: 123)

RADIKALIZACIJA IN ZAZNAVA OGROŽENOSTI			ZUNANJA NEVARNOST	
			Majhna	velika
NOTRANJA NEVARNOST	zaupanje med somišljeniki	veliko	KOORDINIRANI radikalizem	MILITARIZIRANI radikalizem
		Majhno	OPORTUNISTIČNI radikalizem	INDIVIDUALIZIRANI radikalizem

Oportunistični (priložnostni, občasni) radikalizem uspeva v razmerah, ko akterji ocenjujejo, da je zunanja nevarnost manjša od notranje. Kljub majhni stopnji zavračanja in sankcioniranja radikalnih dejanj (s strani zakonodaje, oblasti, organov pregona, javnega mnenja) je osrednji problem radikaliziranih akterjev v tem, da niso uspešni oziroma zmožni aktivirati dovolj močne podpore znotraj svojih mrež, socialnega gibanja ali organizacije, ki ji pripadajo. Zato takšni radikalizirani posamezniki ali skupinice ostajajo tudi znotraj lastnih vrst (torej v razmerju do drugih somišljenikov) marginalizirani ali se znajdejo izven identitetnih in formalnih okvirov matične organizacije, čeprav ostajajo v njeni bližini. Smer njihovega delovanja bo v tem primeru odvisna od percepcije (kombinacij) zunanjih in notranjih dejavnikov ogroženosti. Če se njihova matična organizacija oziroma gibanje notranje konsolidira v smislu krepitve internega socialnega kapitala, lahko pričakujemo (ob nespremenjenih zunanjih pogojih) napredovanje oportunističnega radikalizma v koordinirani tip; z nasprotno kombinacijo notranjih in zunanjih groženj pa bo bolj verjeten prehod v individualizirani radikalizem.

Značilnosti *koordiniranega* radikalizma so – v nasprotju s prejšnjim – notranja kohezivnost akterjev, večja učinkovitost delovanja, nagnjenost k večjim tveganjem in odsotnost sektaštva do sorodnih organizacij, vse to pa združujejo s pragmatičnim odnosom do nasilja in nezakonitih ravnanj, kar zmanjšuje izpostavljenost njihovih članov. Z zanašanjem na varnost, ki jim jo omogočajo lastni organizacijski in drugi viri (finančni ali interakcijski, na primer z nekaterimi političnimi strankami, mediji), postanejo učinkovit prevodnik med klasičnim, konvencionalnim aktivizmom in radikaliziranimi težnjami. Na ta način organizirani akterji se večinskemu javnemu mnenju mimikretično prilagajajo tudi v primerih, ko javnost ostaja nenaklonjena radikalnim dejanjem, čeprav nikoli ne revidirajo svojih glavnih ciljev. Strateško kombiniranje odločnosti s previdnostjo in organiziranostjo jih naredi za »zavzete, izkušene in pametne aktiviste, ki lahko tvorijo hrbtenico katerega koli projekta« (Cross in Snow, 2011: 124).

Neposredno nasprotje koordiniranega je *militarizirani* radikalizem. Čeprav sta lahko oba tipa delovanja enako učinkovita, z enakimi cilji in enako nevarna, je bistvena razlika v taktiki oziroma notranjih vzgibih, ki usmerjajo njuno akcijo. Militaristični tip se od koordiniranega razlikuje predvsem v dveh okoliščinah. Prvo vidimo že iz tabele, gre za oceno zunanje ogroženosti, ki ji pripisujemo večjo vrednost kot pri prej opisanih tipih. Druga razlika pa je v notranjem načinu (logiki) akcije, ki je motivacijski temelj delovanja navzven. To logiko lahko v skladu s tipologijo Maxa Webra opišemo kot razliko med instrumentalno oziroma smotrno racionalnostjo, ki je bolj značilna za prvi tip, in vrednotno racionalnostjo, ki je bolj značilna za

militarizirani radikalizem (Brunkhorst, 1998: 2–3). Medtem ko je za instrumentalno delovanje značilna smotrna izbira sredstev (glede na cilje), racionalnost *vrednotnega* tipa izhaja predvsem iz vrednot, ki jim je podrejeno vse drugo, kar gre na račun presoje vseh ostalih dejavnikov, ključnih za realizacijo ciljev. Zato akterji kakršnekoli možnosti za kompromise razumejo kot igro »z ničelno vsoto«, ki se ji je treba na vsak način izogniti, kar vodi samo v eno možnost realizacije ciljev: v nasilje.

Individualizirani radikalizem je po tej klasifikaciji – najkrajše rečeno – izraz militarizirane zavesti v razmerah, ko ni tesnejših povezav z drugimi. Ker v omenjeno kategorijo spadajo posamični storilci precej različnih radikalnih dejanj – vključno z množičnimi morilci, »samotarskimi« teroristi, strelci po šolah ali na delovnem mestu, apolitični in politično motivirani morilci ter izvajalci drugih vrst demonstrativnega nasilja –, se postavlja vprašanje, ali ni v tem primeru kategorizacija sporna v smislu, da se empirične značilnosti posameznih kriminalcev preveč razlikujejo, da bi jih lahko vrgli v isti koš. Statistični odgovor, ki ga ponuja zadnja raziskava na to temo (Clemmow et al., 2020), je bolj nikalen kot pritrديلen. Predpostavka o uvrstitvi v isti tip je v glavnem upravičena, čeprav je res, da je najbolj negotova na robovih razvrstitve v ta tip (kar sicer velja za vsako tipologiziranje). »Samotarji« ali »samotni volkovi« – nazoren hollywoodski prikaz takega tipa je *Joker*¹ – imajo s prejšnjim, militariziranim tipom radikalizma skupen občutek ogroženosti in preganjanja s strani sovražnega okolja ter prepričanje, da so skrajne metode edina rešitev. Od militariziranega tipa pa jih loči njihova nesposobnost sodelovanja z mrežami in organizacijami sorodnih aktivistov. To individualiziranim radikalcem dodatno okrepi psihološke lastnosti, kot so previdnost, nezaupljivost in paranoičnost, kar kažejo raziskave Crossa in Snowa (2011: 125). Po njunem mnenju so v prikazanih štirih tipih radikalizma zajete najpogostejše značilnosti tega pojava v parlamentarno demokratičnih ureditvah.

Vprašljiv pa utegne biti domet predstavljene tipologije, če od nje pričakujemo preveč. Ker je bolj empirična kot analitična, omogoča predvsem klasificiranje radikaliziranih aktivnosti, ko se te že zgodijo, medtem ko je šibkejša pri razumevanju opisanega pojava, in sicer zaradi treh razlogov:

1. Najprej zato, ker vzbuja vtis, kot da sta najpomembnejša dejavnika radikalizacije *zgolj* dva, to je (ne)kohezivnost med akterji ter njihova *percepcija* okolja. Pomanjkljivost te predpostavke je dvojna: ker je lahko v nekaterih primerih zavajajoča in ker je dejavnik »odnos do okolja« reduciran *zgolj* na *subjektivni* vidik, saj je vrednoten neodvisno od stopnje skladnosti s stvarnimi dejstvi (ni namreč vseeno, ali percepcijo akterjev o tem, v kolikšni meri jih okolje

¹ *Joker* je glavni junak istoimenskega filma režiserja in scenarista Todda Phillipsa (2019), nagrajenega z oskarjem za glavno vlogo (Joaquin R. Phoenix).

ogroža, vzdržujemo z iluzijami, na primer zgolj z lažnimi novicami, ali pa je njihova bojazen odraz realne ogroženosti). V zvezi s prvim dejavnikom je tipična težava že pri obstoju kategorije individualnega radikalizma, t. i. »samotnih volkov«. Ali kaj takega sploh obstaja? So res posamezni storilci radikaliziranih akcij tako izločeni iz skupnosti somišljenikov (kot sugerira tipologija v tabeli 1), da jih z njimi ne povezuje nič več kot zgolj splošen občutek ogroženosti? Večina raziskav, ki proučujejo socialne mreže »samotnih volkov«, ugotavlja, da gre za tako zelo različne stopnje »osamljenosti«, da bi bila najustreznejša kar ukinitvev tipologije »osamljenega volka«, ker zavaja (Clemmow et al., 2020: 4). Na primer: ko individualizirane skrajneže razdelimo glede na njihovo predhodno kriminalno preteklost, je v kategoriji obsojenih kriminalcev (med katerimi je bilo 72 % nekdanjih zapornikov) le 22 % socialno izoliranih, medtem ko je za nasprotno kategorijo »nestabilnih« (kjer je le 9,4 % obsojenecv in 1,6 % nekdanjih zapornikov) značilna bistveno pogostejša odsotnost socialnih vezi, ki je bila ugotovljena kar pri 51,6 % (ibid.: 6).

2. Druga pomanjkljivost tipologije je nedorečenost načinov odzivanja okolja (na primer oblasti, zakonodaje, javnih medijev) na radikalizem, saj zmotno dopušča videz, da pri preprečevanju eskalacije radikalnih dejanj utegne biti legitimna tudi ignoranca oziroma strategija »mutizma«. Mutizem je namreč korak naprej od ignorance; ne gre zgolj za zatiskanje oči pred neželanim pojavom, pač pa za razvoj strategije, ki se sklicuje na ignoranco, da uresniči svoje cilje, in sicer tako, da jih ni treba razlagati. Spomnimo: avtorstvo mutizma – strategije načrtnega molčanja in neodzivanja (iz lat. mutus = mutast) – pripisujemo papežu Piju XII. v času začetka druge svetovne vojne. Gre za uradno reakcijo vrha Rimokatoliške cerkve, ko se je znašla v protislovnih pričakovanjih akterjev v kontekstu ideoloških radikalizmov takratnega časa. Protislovje je v tem, da je cerkveni vrh (torej na najvišji ravni, s papežem na čelu) katoličanom strogo prepovedal vsakršno sodelovanje s komunizmom, ki ga je razglasil za največje zlo (v encikliki o »brezbožnem komunizmu«, *Divini redemptoris*, 1937). Po drugi strani pa papež Pij XII. ni ustregel Hitlerjevim in Musolinijevim pričakovanjem, da bo v smislu iste enciklike in »krščanske Evrope« nedvo(u)mno podprl nacifašistični oziroma »križarski« boj za okupacijo komunistične vzhodne Evrope in iztrebljenje Judov. Kako biti konsistenten v tej dobi radikalizmov in državnih militarizmov? Ostati zvest lastni »nezmotljivi« anatemi komunizma ter podpreti antikomunistično in rasistično ideologijo nacifašizma ali slednjemu odtegniti izrecno podporo in s tem ignorirati lastna načela iz omenjene enciklike – v tej dilemi je papež nalašč molčal. Njegova »mutistična« strategija pa ni oslabil »križarske« vojne nacifašizma proti komunistični Rusiji (in drugim nekomunističnim državam, narodom in etnijam). Nasprotno, »mutizem« Svetega sedeža ni ublažil nastajajočih konfrontacij, pač pa

poglobil razcep tudi med samimi katoličani, ki so se masovno angažirali tako na osvobodilni kot kolaborantski strani. Ne pozabimo, da se je eden od najkatastrofalnejših učinkov takšne politike zgodil prav na Slovenskem. Takratni vrh ljubljanske škofije (Rožman), ki se je odločil za kolaboracijo, je svojo strategijo ideološko legitimiral prav z »mutizmom« omenjenega papeža po logiki, da papež ni preklical anateme komunizma (razglašene z encikliko iz leta 1937) in prepovedal kolaboracije z okupatorji (več o tem v Pleterski, 2015: 144). Gre za povsem zgrešeno in – žal – pogosto skušnjava oblastnikov tudi v demokratičnih ureditvah. Ker velja oportunistični radikalizem za manj nevarnega od drugih tipov, prikazanih v tabeli 1, krepi skušnjava političnih elit, zakonodajalcev in organov pregona, da se načrtno izogibajo ostrejšim ukrepom. Predpostavljamo, da prav opustitev doslednega, jasnega in odločnega sankcioniranja radikalnih namenov in dejanj takšne akterje razbremeni občutka zunanje ogroženosti; z »mehkejšim« ali nikakršnim odzivanjem naj bi posledično onemogočili eskalacijo latentnega radikalizma v militarizirani ali individualizirani tip. Takšno sklepanje, ki ga dopušča omejena tipologija (čeprav ne tudi njena avtorja), je napačno. Pasivnost do radikalizma ni boj proti njemu, pač pa prilivanje olja na ogenj. Na Slovenskem je najnovejša nazorna in zaskrbljujoča ponazoritev tega pravila t. i. Štajerska varda. Ker je njen cilj izvajanje nalog, ki so v izključni pristojnosti države, je organizirana na podoben način kot vojska in policija (vojaški postroj, urjenje z orožjem, uniforme, emblemi itd.). In kakšna je reakcija naših oblasti na ta pojav? Kljub temu, da je policija o nezakonitem ravnanju vardistov obvestila tožilstvo, je to ocenilo, da ne gre za kaznivo dejanje (ker je njegovo merilo po veljavni zakonodaji šele dokazljivo »vznemirjenje« ljudi). Ker pa ni politične volje, da bi pomanjkljivo zakonodajo spremenili, »policija trenutno nima učinkovitega orodja za ukrepanje zoper varde«, kot ocenjuje nekdanji minister za notranje zadeve (Petrovčič, 2020: 37). Poanta: izkazovanje tolerance do radikalizma z neukrepanjem (»mutizem«) radikaliziranih akterjev ne odvrta od militariziranega tipa akcije, pač pa jih – nasprotno od sugestij v zgornji tabeli – krepi. Spomnimo: vardisti so se najprej izogibali javni pozornosti in se skrivali v gozdu, sedaj pa pred kamerami paradirajo na Trgu Republike in v vojaškem postroju celo vstopajo v predsedniško palačo, ne da bi jih kdo ustavil (Rabuz, 2020). Na ta izgred se je trenutna slovenska vlada odzvala z novelizacijo zakona o obrambi, ki po novem odpira vrata pogodbenim rezervistom, da lahko ob vstopu v obrambne sile ostanejo člani političnih strank (kar je sicer prepovedano poklicnim pripadnikom Slovenske vojske; STA, 2020). To je verjetno edina poteza, s katero vlada posnema nemške razmere: legalizira penetracijo ekstremistov v obrambne sile. V Nemčiji, kjer so domači skrajni desničarji v zadnjem desetletju izvedli

10.105 nasilnih kaznivih dejanj in v dveh desetletjih ubili 83 ljudi (islamski teroristi pa 17), so namreč neonaciste našli celo na najodgovornejših položajih v nemški vojski (Mihajlovič, 2020: 13) – to verjetno ni posledica domnevno preostre reakcije nemških oblasti proti radikalizmu, ki naj bi se zato militariziral, pač pa obratno.² Desničarski radikalizem v vojaških strukturah odraža slabosti političnega in civilnega nadzora nad tem sektorjem.

3. Pomanjkljivost zgornje tipologije je tudi ignoriranje razlike med fundamentalizmom in radikalizmom ter njune usmerjenosti (navznoter ali navzven). Brez tega razlikovanja obstaja močna skušnjava, da vsa odstopanja od konvencionalnih tipov socialne aktivnosti vržemo v isti koš, in to z enakim predznakom. Prvi, vzorčni primer te napake se je v zahodnih parlamentarnih demokracijah zgodil že ob koncu 19. stoletja z »odkritjem« množic (Le Bon, 1895). Kljub takratni pomembnosti Le Bonovega dela, ki je prispevalo k znanstvenemu proučevanju psihologije množičnega združevanja, je prevladal unificiran pristop, ki je množice stigmatiziral kot *a priori* družbeno nevarne. Ta pristop je vztrajal nadaljnjega pol stoletja in se z enako lahkoto lepil na vse vrste tega pojava, od agresivnih in paničnih do ekspresivnih oblik množičnega združevanja, od sindikalističnih in antirasističnih do fašističnih gibanj; domnevna univerzalna značilnost – nevarnost množic – je zakrila njihovo empirično raznovrstnost in utrdila stigmo. Podobno se dogaja danes v zvezi z radikalizmom. V kombinaciji s podcenjevanjem tistih izvorov nasilja, ki ga generirajo organizacijske in druge strukture družbe (na katere opozarjam v zadnjem delu članka), dobimo nevaren vzorec posploševanja, ki je zelo priročen za ideološko instrumentalizacijo, zlasti pri nas.³ Na primer, aktualno nevarnost desničarskega radikalizma, ki se razrašča v Evropi, brž uravnotežimo še z iskanjem levičarskega radikalizma, in če ne gre drugače, pogledamo v parlament, kjer ga vselej lahko »najdemo« v najbolj levo uvrščeni politični stranki, pri nas v Levici⁴ (pri tem ne gre prezreti opozorila, da zadnje poročilo *Evropske komisije proti rasizmu in nestrpnosti* kot največjo nevarnost v Evropi identificira skrajno desničarske, ultranacionalistične, ksenofobne in rasistične ideje in gibanja, nikjer pa ne omenja domnevne skrajne levice; ECRI 2020).

2 Glej opombo 12.

3 Nedolžna vljudnostna gesta kanadske letalske družbe Air Canada, da potnikov ne bo več nagovarjala z »dame in gospodje«, temveč z nevtralnejšimi nagovori, na primer »Dober večer vsem skupaj« (ker želijo nagovarjati vse spolne opredelitve), je bila v našem desničarskem časopisu objavljena pod oznako: »radikalna levica«. Vir: *Domovina*, 8. 11. 2019, dostopno na: <https://www.domovina.je/oznaka/radikalna-levica/>.

4 Na primer: z naslovom »Radikalna levica poneumlja mladino in širi sovraštvo« so v mediju *Nova24TV* označili prizadevanja stranke Levica za dvig minimalne plače; iste stigme je bila deležna tudi sindikalistična akcija za večjo obdavčitev kapitala. Vir: *Nova 24TV*, 1. 2. 2018, dostopno na: <https://nova24tv.si/slovenija/politika/radikalna-levica-poneumlja-mladino-in-siri-sovrastvo-z-letaki-ki-pozivajo-k-revoluciji-delajo-propagando-med-mladimi/>.

Sklep: pri razumevanju radikalizacije sta vsebina idej in strukturno nasilje⁵ vsaj tako pomembna dejavnika kot tista iz tabele 1, torej individualna percepcija akterjev ter povezave med njimi. Zato velja tipologijo Crossa in Snowa dopolniti z vpeljavo dodatnih dimenzij, ki jih v shemi 1 združujem v »kletko radikalizacije« (koncept sem prvič predstavil v Dragoš, 2018). Osnovna poanta, ki jo ponazarjam z omenjeno »kletko«, je v interakciji predstavljenih dimenzij in v razlogu, zakaj nobene od njih ne smemo obravnavati ločeno od drugih.

Kletka radikalizacije

V strokovnih opredelitvah radikalizma in ekstremizma so najpogostejše tri vrste napak: uporaba sinonimov, voluntaristične klasifikacije ter ignoriranje razlike med splošnim in posebnim (Đorić, 2016). Da bi se jim lažje izognili, predlagam, da si radikalizem predstavljamo kot prostorsko kombinacijo štirih dejavnikov, katerih medsebojno odvisnost sem v shemi 1 ponazoril z dimenzijami »kletke radikalizacije«.⁶ Radikalizacija je torej sovpadanje visokih vrednosti na vsaki dimenziji »kletke«. Gre za štiri dejavnike:

- *kognitivni* dejavnik: tu gre za *odnos do resničnosti*. Njena percepcija je možna kjerkoli med dvema skrajnostma, med popolnim relativizmom in (nasprotno skrajnostjo) fundamentalističnim odnosom do sveta ali do določenih resnic na posameznih področjih. V zvezi s to dimenzijo je pomembno Krügerjevo opozorilo, ki poudari, da to, kar označujemo za fundamentalizem, »ne vključuje le nabora vsebinskih idej, temveč tudi določen kognitivni slog in naravnost ter način družbenega pozicioniranja« v smislu socialne stratifikacije (Krüger, 2006: 888). Socialno deklasiranost kot vir fundamentalizma poudarja tudi Steve Bruce (2000); za dober pregled te tematike gl. tudi Šterbenc (2011: 79–86).
- *politični* dejavnik: pomeni izbiro *načina* delovanja v vseh tistih primerih in okoliščinah, ko pride do odločitve, da je treba nekaj spremeniti. Odgovori na vprašanje, kako naj to storimo, so lahko različni, čeprav niso povsem poljubni. To pomeni, da prizadevanje za spremembe

5 To velja tudi za povsem individualizirani radikalizem. Čeprav lahko individualne akterje radikaliziranih dejanj razvrstimo (po motivih) v dve kategoriji, na ideološke in neideološke, raziskovalci opozarjajo, da razlike med tema kategorijama niso nujno posledica ekstremistične ideologije, pač pa odraz različne vpetosti akterjev v nasilna socialna okolja (Clemmow et al., 2020: 15).

6 V shemi 1 so dejavniki prikazani kot prostorske dimenzije. Več o tem modelu glej v Dragoš, 2018.

nikoli ni zgolj alternativno (v smislu da/ne). Različni načini delovanja v smeri želenih sprememb so možni na vsej dimenziji med dvema skrajnostma, kjer en pol predstavlja minimalno korekcijo v smislu zmerne reformizma, njej nasprotni pol pa predstavlja maksimalno, torej radikalno spremembo. Pri tem je treba upoštevati, da stopnja radikalizacije znotraj omenjene (politične) dimenzije ni isto kot radikalizem v širšem smislu. To pomeni: radikalnost v *načinu* delovanja je treba ločevati od širšega pojava radikalizacije, kakor je prikazan v shemi 1, in sicer v dvojnem pomenu: v prvem primeru gre za radikalnost v ožjem smislu zavestne izbire (znotraj dimenzije) delovanja, v drugem primeru pa za radikalizacijo v širšem, strukturnem smislu sovpadanja skrajnosti na vseh štirih dimenzijah (shema 1). Razlika je pomembna zato, ker je radikalizem v ožjem smislu lažje spremeniti, saj gre še vedno predvsem za zavestno odločitev akterjev, medtem ko iz radikalizma v širšem smislu (ki izhaja iz strukture) ni več enostavno izstopiti. Ta že deluje kot »kletka«, saj delovanje ni več odvisno zgolj od akterja, pač pa predvsem od konteksta, v katerem poteka. Za potrebe tega članka zadostuje, če radikalizem v *ožjem* smislu opredelimo kot akcijo tistih individualnih ali kolektivnih akterjev, ki izvajajo intenziven »pozitiven ali negativen vpliv na zmernejše organizacije in gibanja, z namenom, da te intenzivirajo ukrepe v večji meri, kot so jih pripravljene sprejeti« (Cross in Snow, 2011: 117).

- *eksistencialni* dejavnik: označuje *smer* delovanja, kjer sta na voljo dve nasprotni usmeritvi, ki se običajno kombinirata, včasih pa se lahko potencirata enosmerno. Ena možnost je usmeritev delovanja navznoter, kjer gre zgolj za spreminjanje psihičnega sveta posameznika ali socialnih omrežij v skupnosti, nasprotni način pa je delovanje navzven s predpostavko, da je spreminjanje sveta pogoj za spremembe na mikro ravni. Najvidnejši posledici obeh izbir sta segregacija v primeru delovanja navznoter, pri nasprotni izbiri pa prozelitizem.
- *temporalni* dejavnik: gre za percepcijo časa v *akavzalnem* smislu, kjer »čas ni ravna črta, ampak mreža intencionalnosti« (Merleau-Ponty, 2006: 423). Običajno si čas površno predstavljamo kot kronološko sosledje »sedajev«, klasificiranih v tri kategorije, v preteklost, sedanjost in prihodnost. Ustreznejša je intencionalna opredelitev časovnosti, ker je ta fenomen – tako v smislu vsebin kot odnosa do njih – odvisen od položaja opazovalca. Kot pravi Merleau-Ponty, se z intencionalnostjo odpira veliko različnih in subjektivno možnih kombinacij, saj časovnost ni linearna: »Jaz ne grem skozi niz sedajev, katerih podobo bi ohranil in ki bi, postavljeni drug ob drugega, tvorili eno

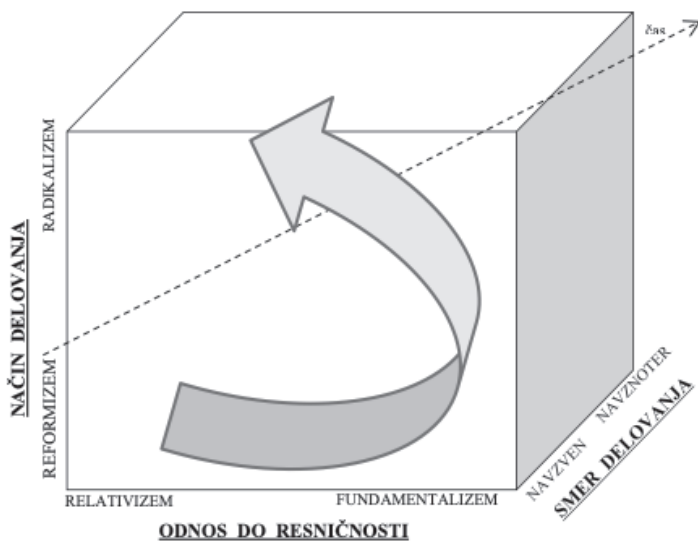
vrsto. V vsakem trenutku, ki pride, se predhodni trenutek spremeni /.../ začne odsevati ali se projicirati na moji sedanjosti, čeprav je bil pravkar moja sedanjost. Ko pride tretji trenutek, se drugi znova preobrazí« in tako dalje (*ibid.*).⁷

Še kratka opomba k zadnji dimenziji o tem, zakaj je opisano razumevanje časovnosti trikrat ustrežnejše od konvencionalnega pogleda na potek časa. Najprej zato, ker nas z akavzalnim pristopom odvrne od običajnega sklepanja, saj vpelje dodatno logiko povezav, ki niso zgolj kavzalne.⁸ Ta intencionalni pristop je ravno nasproten tistemu, ki se ga rutinsko oklepamo v vsakdanjem življenjskem svetu s poenostavljanjem; ko ravnamo, kot da »ni časa za razmislek«, se oprimemo dveh strategij: odmišljanja kompleksnih situacij in njihove redukcije na enostavno vzročno sosledje. Druga prednost intencionalnosti je v opozorilu, da so te povezave (bolje rečeno: navezave) na objektivne dogodke odvisne od pozicije opazovalca. In tretjič, ker se intencionalni koncept izogne redukciji časovnosti na faktičnost, ki jo običajno merimo »objektivno«, na primer z uro. Čas je relacijski fenomen (»mreža«), do katerega imamo dostop le z razumevanjem. To pomeni, da en in isti objekt časovnih dogodkov (A, B, C) sproža različne fenomene. Ker so ti določeni s pozicijo akterja, ki objektivnost subjektivira (v A', A'', B', B'' ...), je fenomenološki pristop k časovnosti pomemben zlasti pri soočanju z radikalizmom. Opozarja nas, na primer, da je dobesedno branje svetih knjig ali zgodovinskih kronologij *enako mogoče* kot drugačno branje, zato takšnih fundamentalističnih osmislitev časovnosti ni mogoče izpodbijati z običajno binarno logiko (dejansko : izmišljeno; dovoljeno : nedovoljeno; ustrezno : neustrezno), kjer bi bila pravilna le ena možnost, druga pa stigmatizirana kot neresnična.

---

7 Zato Merleau-Ponty opozarja, da imamo namesto redukcije časovnosti (zgolj na zaporedje faktičnih dogodkov v smislu $A \rightarrow B \rightarrow C$) vselej opravka z »mrežo intencionalnosti«, ki ni sestavljena le iz A, B in C, pač pa tudi iz A', B', A'', B'' itd. Za shematsko ponazoritev te mreže, povzete po Husserlu, glej Merleau-Ponty, 2006: 423; za razlago glej *ibid.*: 416–439. Med prej omenjene dogodke, označene s črkami in eno ali dvema črticama, spada tudi spomin, ki ga ni mogoče reducirati samo na sedanjost ali preteklost. Spomin je presek med njima, kar pomeni, da se lahko na istem objektu spominjanja tvori več različnih presekov, odvisno od gledišča. V tej zvezi je zgovorna tudi klasifikacija spomina, povezana z reprodukcijo evropske religijske tradicije, kjer je identificiranih osem različnih tipov spomina (Davie, 2003: 273).

8 Na ta način razmišlja tudi Amy Webb (vodilna strokovnjakinja za t. i. kvantitativno futurologijo, profesorica strateškega predvidevanja na NYU Stern Business School in ustanoviteljica inštituta Future Today), ki poudarja: »O času ne razmišljam na tradicionalen, linearen način« (Drevenšek 2020).

Shema 1: Štiri dimenzije (kletke) radikalizacije

Pučica v shemi 1 ponazarja radikalizacijo posameznega akterja. Šele ko se fundamentalistični odnos do resničnosti kombinira (v časovni perspektivi) z radikalnim načinom delovanja navzven, dobimo radikalizacijo kot socialni pojav. Brez sovpadanja vseh štirih dimenzij pa radikalnost ni nevarna, saj ostaja znotraj posameznih dimenzij. Isto velja celo za institucije kot orodja moči, na kar je že pred dobrega pol stoletja opozoril kritik klasičnega funkcionalizma Robert K. Merton v razpravi o funkcionalnosti in disfunkcionalnosti istih akterjev (Merton, 1979).⁹ Enako velja za radikalnost, včasih je lahko celo koristna (več o konkretnih primerih glej Dragoš, 2018: 118–128).

Strukturno nasilje

Radikalizma ne moremo zadovoljivo pojasniti zgolj z individualnimi motivi akterjev. Naj bodo ti še tako razvidni (na primer izmerjeni s testiranjem),¹⁰ vprašanje ostaja: Kaj vpliva na individualno motivacijo storilcev, da se

9 »V vsakem konkretnem primeru ima določen pojav lahko funkcionalne in disfunkcionalne posledice«, pravi Merton (1979: 115). Iz tega izpelje dva sklepa v zvezi z družbeno analizo: »Do stopnje, do katere se funkcionalna analiza osredotoča na funkcionalne posledice, se takšna analiza giblje v smeri ultrakonservativne ideologije. Do stopnje, do katere se funkcionalna analiza osredotoča zgolj na disfunkcionalne posledice, se takšna analiza giblje v smeri ultraradikalne utopije« (ibid.: 103).

10 Glej na primer Krauss et al. (2006).

radikalizirajo? Odgovor, ki sem ga sugeriral v prejšnji shemi, se glasi: do radikalizacije (v širšem pomenu) pride takrat, ko pri posameznikih ali skupinah *sovpadejo skrajne odločitve* na štirih ravneh, torej v odnosu do resničnosti, v načinu in smeri delovanja ter v percepciji časa. Kaj pa povzroča to sovpadanje skrajnih odločitev? Da je sprožilec sovpadanja *družbeni kontekst*, je preveč nebulozen odgovor, čeprav ni napačen. Zato si v nadaljevanju pogledajmo, za kakšen kontekst gre. Predstavil bom tezo, da je radikalizacija produkt strukturnega nasilja – ne kakršnegakoli, pač pa najnevarnejših oblik v sodobnih družbah, in sicer: družbenih neenakosti, stratifikacije, imobilnosti ter nestrpnosti obeh vrst, tako tiste, ki se razpihuje od zgoraj, kot one, ki nastaja od spodaj. Kaj to pomeni, bom ponazoril z empiričnimi podatki o Sloveniji. Najprej pa je treba pojasniti pojem iz naslova tega razdelka.

Za razliko od običajnega, poznanega, nenadnega in (največkrat) individualnega nasilja je strukturno nasilje težje opazno, ker ga reduciramo na nesistemske in sporadične dogodke. Takšno početje olajšujejo naslednje značilnosti: ker strukturno nasilje ni omejeno zgolj na posameznike, ker je bolj dolgoročno, ker deluje hkrati na zelo različnih ravneh, ker vse njegove žrtve niso »člani« nasilnih struktur (pač pa najbolj marginalizirani in najmanj vidni), ker izvora takšnega nasilja ni mogoče locirati v eni točki¹¹ in zato tudi ni vidno na prvi pogled.

Strukturno nasilje je posredna vrsta nasilništva. Ta vrsta nasilja je vgrajena v družbene strukture in je manj vidna od fizičnega ali psihičnega nasilja; strukturno ali posredno nasilje je težko prepoznavno, ker izhaja iz celotne mreže struktur [...] Strukturno nasilje je načrten izraz političnih ali drugih struktur, da bi škodovale drugim posameznikom ter koristile družbenopolitičnemu in gospodarskemu okolju (Gimba Mavalla in Osah, 2016: 192).

Zaradi omenjenih lastnosti strukturnega nasilja – ki pomeni, najkrajše rečeno, nasilje struktur¹² – nastaja napačen vtis, kot da so njegovi akterji *neosebni* in da so posledice nedoločljive (zaradi razpršenosti), zanemarljive ali celo neobstoječe. V resnici je obratno. Strukturno nasilje akterjev ne razbremenjuje osebne odgovornosti. Opozorjanje na strukturo nasilja ne prekvalificira

¹¹ Na to okoliščino opozarja tudi Foucault, in sicer s termini, kot so *biopolitika* (Foucault, 2000), *biooblast* in *mikrooblast* (Foucault, 2000a: 148, 150).

¹² Te strukture so lahko *interakcijske* (razmerja med statusi in vlogami znotraj socialnih skupin ter med njimi), *organizacijske* (v tem primeru govorimo o institucionalnem nasilju) ter širše *družbene* (tj. na ravni družbe kot najširšega sistema, na primer razizem, neenakost). Normativni izvori nasilja v teh strukturah so lahko formalni ali neformalni.

v neosebni pojav, pač pa gre za poudarek, da izvori nasilja niso *zgolj* v posameznikih, pač pa *predvsem* v strukturah, saj te pomembno vplivajo na položaje in dejavnosti izvajalcev ter žrtev. Primer: ne pozabimo na najbolj masovno, brutalno in mednarodno odmevno strukturno nasilje pri nas, sproženo z ustanovitvijo slovenske države, to je primer »izbrisanih«. Čeprav sta za izbris osebno odgovorna tako občinski uradnik kot socialna delavka, ki uporabniku storitev na občini ali centru za socialno delo uničita dokumente, te vrste nasilja ne moremo ustrezno opredeliti, dokler ne upoštevamo institucionalnega ozadja, v katerem se je zgodilo. Upoštevanje konteksta je torej nujno za razumevanje, nikakor pa ne zmanjšuje individualne odgovornosti. Poanta je v teži problema – ta je v primerih strukturnega nasilja tako velik, da ni rešljiv *zgolj* z zamenjavo posameznikov. Glavna težava pri tem je, kot rečeno, da se s podcenjevanjem posledic in njihove vidnosti strukturno nasilje dodatno minimalizira. Na takšno podcenjevanje opozarja termin »počasno nasilje« (*slow violence*), ki ga je predlagal literarni in okoljski teoretik Rob Nixon (2011); prvo sociološko uporabo omenjenega termina pa najdemo pri Tadu Skotnickem:

Počasno nasilje se nanaša na izčrpavajoče trpljenje, ki se razvija nespektakularno. Je a) razpršeno skozi čas in prostor, b) nesorazmerno trpijo razlašeni ali marginalizirani ljudje in c) težko ga je zaznati ter si ga vizualno predstavljati (Skotnicki, 2019: 300).

Skotnicki je koncept »počasnega nasilja« uporabil pri analizi dveh primerov aktivističnega boja za pravice. Prvi je v zvezi z največjo industrijsko katastrofo na svetu, ki se je zgodila z eksplozijo plina v indijskem Bhopalu (1984), v drugem, starejšem primeru pa gre za ameriško gibanje za pravice potrošnikov z začetka 20. stoletja, ki je opozarjalo na socialne probleme in izkoriščanje delovne sile. Pri tem je Skotnicki ugotovil, da je bila ključna za uspeh obeh – sicer zelo različnih in nepovezanih – socialnih gibanj njuna taktika, saj se je v obeh primerih pozornost akterjev osredotočila na razkrinkavanje »počasnega nasilja«, ki se ga je dotlej prikrivalo (po dimenzijah *a*, *b* in *c* v zgornjem navedku). To pomeni, da nevdržni delovni pogoji, revščina, izkoriščanje (ameriških delavcev) ali pa sevanje, zastrupitev s svincem in z drugimi toksičnimi plini (Bhopal) učinkujejo počasi in hkrati na vseh ravneh, od mikro- do makroravni in od organskih do najširših družbenih sistemov. »Analogno se prostorski registri počasnega nasilja gibljejo od celičnega do nadnacionalnega« (ibid.: 306). Ker so omenjeni »registri« težje zaznavni, je treba najprej razbiti predsodek o tem, da je vse, kar je »nespektakularno«,

tudi nepomembno. Prav to je osnovni oziroma začetni pogoj uspešnega upora proti strukturnemu nasilju, kot dokazuje Skotnicki.

Radikalizacija – ko jo razumemo v smislu sheme 1 – je tipičen izraz strukturnega nasilja. Shema 1 je za »kletko« označena zato, ker ponazarja, da je *družbeni* kontekst tisti, ki dinamizira kombinacije med dimenzijami v eno ali drugo smer. Ko negativne skrajnosti štirih dimenzij sovpadajo, prerastejo v zaprto, samoreferenčno logiko. Ena od pomembnih sestavin konteksta, ki krepi dogajanje na posameznih dimenzijah, je družbena moč. Zato ni vseeno, kdo kombinira skrajnosti na omenjenih dimenzijah (shema 1), ali so to akterji na oblasti ali z družbenih margin. V tem smislu je koristno opozorilo Koopmansa (1993) in drugih,¹³ da je kvalifikacija radikalizma najbolj odvisna od države in njenega odziva na določene dogodke. Na primer: ker so v Evropi muslimani najbolj stigmatizirana kategorija prebivalstva (poleg Romov), nekateri strokovnjaki za izobraževanje opozarjajo, da so muslimanske šole – vključno s tistimi, ki prakticirajo izrazito versko indoktrinacijo – manj nevarne za radikalizacijo svojih učencev kot izobraževanje muslimanskih otrok v običajnih mešanih šolah, kjer so ti izpostavljeni večjim pritiskom okolja zaradi svoje verske ali etnične drugačnosti (Merry, 2018); tu seveda ne gre za zagovarjanje izobraževalne indoktrinacije, pač pa za izbiro manjšega tveganja. Čeprav so prepričljive tudi raziskave z nasprotnimi ugotovitvami (Hewstone et al., 2018), je zelo verjetno, da zmanjševanje diskriminacije in stigmatizacije v učnih procesih ni odvisno od obstoja in števila versko segregiranih šol, pač pa od družbenega konteksta, v katerem delujejo.

Poleg družbene moči in statusa je za kontekst radikalizacije pomembna materialna neenakost ter pričakovanja v zvezi z njo. Kot ugotavljata Gallup in Castelli (1989: 122), »so temnopolti Američani po nekaterih pokazateljih najbolj religiozni ljudje na svetu«. Razlog je kontekst, v katerem živijo, saj na individualno religioznost najbolj vplivajo: etnično poreklo oziroma barva kože, socialno-ekonomski status, stopnja izobrazbe, velikost mesta, v katerem oseba živi, in vernost staršev (Batson et al., 1993: 38–43). Če se v najbogatejših družbah na svetu zgodi preobrat, kjer vse večji del ljudi ne more več pričakovati, da se jim bo materialni položaj izboljšal, saj jim preti socialna degradacija zaradi bogatenja najbogatejših, so to ugodne razmere za radikalno razmišljanje. Značilnost držav, v katerih sta se zgodila ameriški Trump in angleški brexit, je v zadnjega pol stoletja empirično dovolj bogato dokumentirana in komentirana, a jo je treba vedno znova ponavljati:

---

13 »Toleranca različnih režimov do določenih vrst vedenja lahko povzroči dramatične premike v zvezi z radikalizmom, ki se lahko zgodijo v zelo kratkem času« (Cross in Snow, 2011: 117).

V Veliki Britaniji je povprečni dohodek najbogatejših 10 % prebivalstva skoraj desetkrat večji kot pri najrevnejših 10 %. Povprečje OECD znaša 9,5, v Franciji in Nemčiji je približno 7, v ZDA pa 16 (OECD 2015).

A najhujša ni primerjava povprečij, alarmantni so zlasti trendi. Leta 1974, torej na začetku neoliberalizma, je zgornjih 20 % prebivalstva ZDA razpolagalo »le« z 10,2-krat večjim dohodkom kot spodnjih 20 %, do leta 2004 pa se je dohodkovna prednost ameriške zgornje petine povečala na petnajstkratnik dohodkov spodnje petine (Durlauf in Blume, 2008: 282–283). Neenakost je torej zgolj v treh desetletjih statistično porasla kar za 47 %, dejansko pa še bolj, saj ti podatki veljajo zgolj za dohodke in ne vključujejo premoženja (ki je praviloma še močnejši generator neenakosti kot dohodki). Čeprav je superbogatašev, ki posedujejo več kot 30 milijonov ameriških dolarjev, le 0,006 % svetovnega prebivalstva, posedujejo kar 13 % svetovnega bogastva (Neate, 2020). Hujšega dejavnika radikalizacije – razen vojnih razmer – si ni mogoče zamisliti. Skrajna neenakost je najmočnejši dejavnik (v demokratičnih ureditvah in mirnodobnih razmerah), ki erodira družbeno kohezivnost, meritokratsko distribucijo dobrin in legitimnost oblasti.

V tem kontekstu izstopa primer ene od najmanjših in najrazvitejših držav sveta, to je Slovenije. Tudi pri nas se javno mnenje radikalizira prav na točki družbenih neenakosti, čeprav je stanje na tem področju povsem nasprotno – boljše – kot v ZDA in Veliki Britaniji. Slovenija je namreč vseskozi bila (in tudi ostaja) država z eno od najmanjših stopenj dohodkovne neenakosti v Evropi, torej je po tem kriteriju tudi v svetovnem vrhu med najbolj egalitarnimi državami. Zato ima še vedno (zaenkrat) evropsko podpovprečno stopnjo revščine, je med najboljšimi na svetu po stopnji splošne varnosti, nizkem deležu kriminala in zapornikov, hitrem zmanjševanju smrtnosti v prometu, stopnji enakosti med spoloma in izredno nizki smrtnosti dojenčkov. Odlikuje se še po vrsti drugih ključnih kazalcev na področju kakovosti življenja (Messner, 2014; Flere in Lavrič, 2005: 741; UNICEF, 2009; Porter et al., 2014). Skratka, če bi kak vesoljski brodolomec pristal na planetu Zemlja in si za preživetje izbral slovensko oazo, bi jo zelo dobro odnesel.¹⁴ Pa vendar – tudi v Sloveniji se javno mnenje radikalizira prav v zvezi z neenakostjo, in sicer zaradi dveh razlogov: zaradi slabšanja trendov ter vse večjega razcepa med večinskim javnim mnenjem in ravnanjem političnih elit.¹⁵

Poleg družbenih neenakosti so najpogostejši kandidati za strukturno nasilje še štirje, dva sta strukturna in dva interakcijska. To so:

14 A le pod pogojem, da zamolči, da je tujec (Kramberger et al., 2004; Kogovšek in Petković, 2010; Dragoš, 2016; Lukšič-Hacin, 2017).

15 Več o tem glej Dragoš, 2018: 120–127; Dragoš in Leskošek, 2016: 87–120.

- koincidenca socialne stratifikacije s katero drugo (na primer z etnično ali versko)
- stratifikacijska imobilnost
- nestrpnost od zgoraj (t. i. Jagov sindrom)
- nestrpnost od spodaj (avtoritarni sindrom).

Pri vseh štirih dimenzijah imamo na Slovenskem precejšnje težave. To pomeni, da se trendi na omenjenih področjih obračajo v negativno smer, in to v razmerah, ko med političnimi in ekonomskimi elitami sploh ni konsenza, da je s tem kaj narobe (Dragoš, 2019). Prvi problem, sovpadanje socialne stratifikacije z etnično, je pri nas akuten predvsem pri segregaciji Romov (Zaviršek et al., 2019), beguncev in priseljencev druge generacije na trgu dela (Korošec, 2008), opazna pa je celo segregacija po spolu (Hrženjak, 2019); pri prvem pojavu gre za najstarejšo, najrigidnejšo in številčno najmanjšo segregacijo, pri zadnjem pa je obratno. Pri drugi težavi, ki je najmanj opazna in povsem spregledana – stratifikacijski imobilnosti –, med vsemi državami OECD spadamo v najslabšo kategorijo (od sedmih). V njej so poleg Slovenije uvrščene samo še tri države. Za to najbolj problematično kategorijo držav je značilna visoko nadpovprečna socialna nemobilnost oziroma »lepljivost« stropa *in* dna dohodkovne stratifikacije, torej zacementiranost prvega *in* zadnjega kvintila, ki se ob tem kombinira še s črnogledostjo srednjega sloja o svoji perspektivi (OECD, 2018: 32). Za vse druge države iz manj slabših kategorij so značilne različne kombinacije socialne nemobilnosti, samo pri nas (in še v treh državah) srečamo sovpadanje skrajnosti. Razloga za takšno stanje sta dva: »lepljivost stropa« se vzdržuje z odsotnostjo mehanizmov odgovornosti, za »lepljivost« dna socialne strukture pa je odgovorna napačna socialna politika. Oboje skupaj je nasilje, ki izhaja iz struktur, kakršne pač imamo. Učinki strukturnega nasilja so erozija meritokracije, enakih možnosti, humanizma in socialnega kapitala – subjektivni izraz teh učinkov pa je nestrpnost od zgoraj in od spodaj.

Nestrpnost od zgoraj izhaja (na Slovenskem) predvsem s strani političnih elit.¹⁶ Prav te so izvor in generator vseh največjih oblik nestrpnosti pri nas, od starejših do novejših: partizani/domobranci, verni/neverni, izbrisani, Romi (Ambrus itd.), islamofobija, begunci. Te teme in tarče razdvajajo slovensko javnost zato, ker so jih najprej lansirale politične stranke, zatem pa predstavniki oblasti niso prižgali rdeče luči pred razraščanjem nestrpnosti, ko se je ta iz strankarskih programov in govorov razlila na ulice. Ko pri tem

16 To ugotavlja tudi varuh človekovih pravic Peter Svetina: »Vedno znova sem zaskrbljen nad nestrpno retoriko javnih oseb in kulturo komuniciranja v slovenski družbi nasploh« (Hočevnar, 2020). V Sloveniji je najmočnejša radikalno desna stranka Janeza Janše (SDS), ki največjo podporo med volivci kontinuirano ohranja dlje od katerekoli druge radikalno desne stranke v Evropi.

uporabljamo oznake, kot so »nezrelost«, »tranzicijskost« in »nekonsolidiranost« slovenskega političnega prostora, se tolažimo s tem, da oznake niso napačne, a zanemarjamo njihovo površnost. Te oznake tudi družboslovni analitiki uporabljajo zaradi »objektiviziranja« oziroma distanciranja od problema, da bi se z nebuloznimi termini izognili vrednotenju oziroma razvrščanju na eno ali drugo stran. V resnici ne gre za naravne pojave v evoluciji družb. Gre za interese in vpliv, ki ga akterji družbenih elit uporabljajo v mrežnih povezavah (zadolževanja)¹⁷ ter pri tvorjenju koalicij,¹⁸ klik¹⁹ in frakcij.²⁰ Prototip takšnega delovanja je štiri stoletja starejši od nastanka prvih socioloških (interakcionističnih) opredelitev tega problema – to je figura z imenom Jago iz Shakespearovega *Othella*.²¹

A ta element strukturnega nasilja – potencialni bazen radikalizacije – je lahko tudi proizvod civilne družbe. Ko postane večinsko javno mnenje dojemljivo za širjenje nestrpnosti in vrednotno združljivo z izključevalnimi politikami, nastane nestrpnost od spodaj, ki je ne moremo več reducirati zgolj na proizvod oblasti. Z nestrpnostjo civilne družbe dobi ta pojav novo, avtonomno podlago in zagon, kar pomeni, da nestrpnosti ne moremo več pojasnjevati zgolj z lastnostjo semena, pač pa tudi s kakovostjo humusa, v katerega je bilo podtaknjeno. To interakcijo med »sejalci« od zgoraj in humusom civilne družbe so avtorji frankfurtske šole povezali z avtoritarnim sindromom:

Kar ljudje govorijo in v manjši meri tudi tisto, kar resnično mislijo, je zelo odvisno od razmer, v katerih živijo; a medtem ko se razmere spreminjajo, se jim nekateri posamezniki prilagajajo veliko hitreje kot drugi. V razmerah, ko bi se povečala antidemokratska propaganda, bi jo nekateri takoj sprejeli in ponotranjili, drugi bi ji sledili zaradi vtisa, ker ji pač »vsi verjamejo«, nekateri pa bi jo zavrnil. Z drugimi besedami, posamezniki se razlikujejo po dovezetnosti za antidemokratsko propagando ter pripravljenosti za izražanje antidemokratskih tendenc. Zato se zdi nujno, da ideologijo proučujemo že na tej

---

17 Gre za taktiko ustvarjanja socialnih vezi med akterji, ki so različno opremljeni s količino družbene moči. Transakcijski medij te taktike so občasne »enostranske« usluge, za katere se netransparentno pričakuje povračilo z odlogom v nedefinirani obliki.

18 Koalicije nastanejo s spreminjanjem občasnih socialnih vezi v trajnejše.

19 Klik je interesno *in* emocionalno motivirana koalicija.

20 Frakcija je klik, katere glavni razlog obstoja postane konfrontacija z drugimi (navzven).

21 Jago je ime lika iz Shakespearove drame *Othello* (začetek 17. stoletja); gre za pripadnika elite (praporščak), največjega dvornega spletkarja, sebičneža in brezobzirnega manipulatorja, ki z močjo, s katero razpolaga, s pomočjo svoje socialne mreže ustvarja koalicijske in frakcijske boje za oblast.

»stopnji dovzetnosti«, da bi ocenili potenciale fašizma v konkretni družbi (Adorno et al., 1950: 4).

Čeprav je v desetletjih po objavi omenjenega dela merjenje »fašističnega značaja« postalo predmet številnih preverjanj, kritik in revizij²² – predvsem v zvezi z empiričnim zajemanjem podatkov, uporabljenimi merskimi lestvicami in teoretsko (pretirana psihologistična oziroma freudistična razlaga) –, ostajajo temeljni poudarki frankfurtske šole nesporni. Tu omenjam tri postulate, aktualne za našo temo:

- interakcionistični: avtorji izhajajo iz teze, »da korenite spremembe družbenih razmer in institucij neposredno vplivajo na tipe osebnosti, ki se razvijajo v takšni družbi« (ibid.: 6)

- sociološki: avtoritarni sindrom je, kot ugotavljajo avtorji, zlasti »v Evropi močno razširjen med nižjimi in srednjimi sloji. V evropskih družbah ga lahko pričakujemo med ljudmi, katerih dejanski status se razlikuje od statusa, h kateremu stremijo« (ibid.: 759–760)

- stigmatizacijski.

Omeniti je treba še eno značilnost sindroma »avtoritarnosti«. To je psihološki ekvivalent obravnavane ideologije »ni-milosti-za-revne« /.../ Identifikacija »avtoritarnega« značaja z močjo sovpadanja z zavračanjem vsega, kar je »spodaj«. Tudi takrat, ko je očitno, da je deklasiran status proizvod družbenih razmer in depresivnega položaja skupine, se uporabi preobrat, kjer se to spremeni v nekakšno zaslužno kazen (ibid.: 761–762).

V nadaljevanju pogledjmo, kakšna je nestrpnost od spodaj – ta humus avtoritarnosti – pri nas.

Tabela 2 prikazuje nekatere ključne vrednote v slovenskem in evropskem javnem mnenju, povezane z avtoritarnostjo. Številke od 1 do 9 (v drugi vrstici tabele 2) označujejo stališča, ki so bila respondentom ponujena za opredeljevanje na večstopenjski lestvici. V legendi podajam formulacijo teh stališč, v tabeli pa so deleži pritrdilnih odgovorov po posameznih državah.

---

22 Ena od novejših je Feldmanova (2003). Avtor glavni razlog za nastanek avtoritarnega sindroma vidi v »konfliktnosti med konformizmom in željo po povečanju osebne avtonomije. Način, kako se ljudje spoprijemajo s tem konfliktom, vodi do preferenc, ki jih pripišejo skladnosti s socialnim okoljem in osebni avtonomiji.« V razpetosti pri rangiranju teh dveh vrednot je, kot pravi avtor, ključnega pomena »percepcija grožnje«. Predsodki in nestrpnost so (po tem modelu) »rezultat kombinacije pri vrednotenju socialne konformnosti in zaznanih nevarnosti za socialno kohezijo« (ibid.: 66–67).

Tabela 2: Sestavine avtoritarnega sindroma v evropskih državah (v %; ESS 2018)

Država / Pomembno je ... ¹	Odnos do sebe						Odnos do oblasti			
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	
Avstrija	14,6	9,1	27,5	22,1	13,7	19,1	5,9	49,7	34,5	
Belgija	13,5	11,4	29,6	44,0	16,2	27,5	15,0	57,6	35,2	
Bolgarija	3,5	6,2	16,7	22,3	16,7	26,2	4,2	26,7	50,2	
Švica	9,3	16,6	22,5	41,9	10,6	20,2	13,1	54,2	23,9	
Ciper	9,4	12,4	36,0	50,6	15,7	35,3	19,7	69,0	55,9	
Češka	4,5	10,3	13,8	20,8	17,5	17,1	16,1	32,3	37,1	
Nemčija	6,1	8,3	16,2	36,4	12,8	20,0	26,1	57,1	37,7	
Estonija	5,0	4,0	26,5	28,2	14,6	17,3	23,9	32,6	43,0	
Finska	3,5	3,2	17,9	25,7	22,9	16,4	20,1	57,4	22,6	
Francija	4,3	5,0	20,6	42,5	6,6	13,1	10,2	54,6	47,5	
Združeno kraljestvo	7,7	5,5	22,2	38,6	12,2	15,3	19,6	50,1	42,4	
Madžarska	7,9	9,2	20,7	25,4	11,2	15,7	14,6	33,8	27,7	
Irska	6,4	7,2	20,5	41,2	14,0	17,7	11,4	50,6	34,0	
Italija	3,2	9,4	20,2	35,6	20,0	20,4	3,7	35,0	46,5	
Nizozemska	9,4	8,3	18,5	25,4	15,9	22,8	18,3	67,1	17,1	
Norveška	4,5	6,8	32,3	16,0	27,1	19,8	19,2	49,9	23,1	
Poljska	7,9	14,0	21,3	24,7	25,6	24,5	13,4	45,4	47,9	
Srbija	7,6	10,4	31,9	38,8	23,4	30,3	11,5	54,3	26,3	
Slovenija	25,4	22,7	50,4	73,5	26,1	32,3	33,4	73,5	54,0	
POVPREČJE (brez Slo.)	Vse države	7,1	8,7	23,1	32,2	16,5	21,0	14,8	48,7	36,3
	Ex-socialist. (6)	6,1	9,0	21,8	26,7	18,2	20,2	13,9	37,5	38,7

Legenda (k tabeli 2): 1. Pomembno je pokazati svoje sposobnosti in biti občudovan; 2. Pomembno je, da me ljudje spoštujejo; 3. Pomembno je, da se pravilno obnašamo; 4. Pomembno je biti ponižen in skromen, da ne vzbudimo pozornosti; 5. Pomembno je izvršiti, kar mi je naročeno, in upoštevati pravila; 6. Pomembno se je držati tradicije in običajev; 7. Pomembno je, da je vlada močna in da zagotavlja varnost; 8. Pomembno je, da so ljudje obravnavani enako in da imajo enake možnosti; 9. Nezaupanje v politike.

Kot je razvidno iz tabele 2, po vseh testiranih kriterijih najbolj izstopa samo ena država – Slovenija. Pri prvih šestih stališčih, ki testirajo odnos do samega sebe, je slovenski delež pritrdilnih odgovorov daleč najvišji med vsemi državami: pod številkami 1, 2, 3 in 4 smo na prvem mestu, pri 5. in

6. stališču pa na drugem. Med vsemi evropskimi državami smo torej prav Slovenci najbolj narcistični (1 in 2), konformistični (3, 5 in 6) in podredljivi oziroma pohlevni (4). Pri teh osebnostnih preferencah tako zelo odstopamo od evropskega povprečja in celo od povprečja nekdanjih socialističnih držav – s katerimi smo sicer po drugih kriterijih in polstoletni zgodovini najbolj primerljivi –, da bi moralo biti sram vsakega, ki ima še vsaj kanček državljanskega ponosa. Dejstvo, da smo tako zelo narcistični, konformistični in pohlevni, namreč ne pomeni le tega, da smo pač najbolj narcistični, konformistični in pohlevni. Nevarnost je hujša. Ko te lastnosti sovpadajo, kažejo na rigiden tip osebnosti, kakršnega so Adorno in drugi označili za avtoritarnega in (proto)fašističnega. Zato je lastnosti tega tipa ustrezneje zapisati z vezajem: v Evropi smo prav Slovenci najbolj narcistično-konformistično-pohlevni.

Ko se takšno vrednotenje samega sebe združi z odnosom do oblasti, dobimo eksplozivno mešanico. Iz stališč pod številkami 7, 8 in 9 je razvidno, da smo Slovenci visoko nad evropskim povprečjem (in povprečjem nekdanjih socialističnih držav) tudi po vrednotenju močne oblasti (7) in egalitarizma (8) ter po nezaupanju v politiko (9). Tudi tu smo prvi v Evropi, le pri 9. stališču smo drugi. Iz tega izhaja radikalizacija stališč glede spreminjanja slovenske družbe, ki jo potrjujejo vse raziskave slovenskega javnega mnenja (v tabeli 3).

Tabela 3: Radikalizacija stališč o spreminjanju slovenske družbe (Toš, 2018: 1012–1013)

Spodaj so zapisani trije značilni pogledi na družbo, v kateri živimo. Kateri izmed njih je najbližje vašemu mnenju?	1995	1999–2007 (povprečje)	2008	2013	2018	Razlika '95–'18 (v %)
a) Našo družbo, tako kot je sedaj, je treba braniti pred vsakršnim spreminjanjem. ²	21,9	10,9	8,7	2,8	2,3	- 89,5
b) Našo družbo je treba postopoma izboljšati z reformami.	62,7	65,5	72,0	33,9	53,5	- 14,7
c) Z odločno ³ akcijo je treba korenito spremeniti celoten način delovanja naše družbe.	6,5	12,4	12,7	57,4	40,0	+ 515,4

Slovensko javno mnenje se je v zadnjih nekaj desetletjih radikaliziralo okrog vprašanja, kako spremeniti našo družbo. Medtem ko konservativna (a)

in reformistična opcija (b) izgubljata podporo, se je radikalna (c) okrepila kar za 515 % glede na leto 1995. Je to dobro ali slabo? Ali ni to afirmacija *aktivnega* državljanstva v smislu priporočil EU ali celo afirmacija *kritične* državljsanske držve, ki jo imajo nekateri kar za vrlino in moralno dolžnost (Teršek, 2013)? Ne, nič od tega. Bolj verjetno je, da gre za avtoritarni refleks, ki se radikalizira. Če avtoritarnemu pogledu, kot ga kaže tabela 2, prištejemo egalitarizem, ki je povezan z okrepljenim nacionalizmom ter s povečano nestrpnostjo do drugačnosti in manjšin (tabela 4), vse to pa združimo z radikalnim nagnjenjem k spreminjanju družbe, dobimo *nacional-socializem*, ne pa aktivnega državljanstva v smislu dejavnega humanizma.

V tej zvezi si pogledjmo še tisto ideološko lastnost avtoritarnega sindroma, ki jo (kot smo videli prej v zvezi s postulatoma stigmatizacije) Adorno označi za mentaliteto tipa »ni-milosti-za-revne«; to nagnjenost Adorno psihodinamično razlaga kot hrbtno stran fascinacije z močjo. Po eni strani se avtoritarna osebnost identificira z močjo, po drugi strani pa je (prav zato) nagnjena k zavračanju vsega, kar je »spodaj« (Adorno et al., 1950: 762). Pri tem ne gre za protislovje, še manj za shizofrenost, tu je treba »eno« in »drugo« stran takšnega značaja razumeti kot »navzgor« in »navzdol« v smislu količine moči. Gre za doslednost. Kdor je do te mere fasciniran z močjo, ki je nad njim, da se ji v obsesivni želji povsem podredi, bo tlačil ostale, ki so pod njim, saj je prav to izraz iste hierarhije (ki se odraža v »bikiklistični« mentaliteti: »ali se podrejaš, ko si šibkejši, ali si podrejaš, ko si močnejši«; Miheljak, 2020: 6). Kako smo Slovenci v primerjavi z evropskimi državami dovzetni za ta mehanizem stigmatiziranja, prikazuje tabela 4.

Tabela 4: Odnos do priseljencev in izdatkov za socialno varnost v evropskih državah (Toš, 2018: 790 ss)

ODNOS DO KATEGORIJ:	TRDITVE		ZELO ZA ⁴			
			(X̄ na lestvici 0–10)			
			Slovenija	Povprečje držav		
Evropa ⁵	Nordijske države ⁶	Nekdanje socialist. ⁷				
IMIGRANTI	Za naše gospodarstvo je slabo, če k nam prihajajo priseljenci iz drugih držav	%	43,4	24,8	14,9	35,7
		X̄ ⁸	3,99	5,14	5,88	4,33
		rang SI ⁹	2.	/	/	/
	Priseljenci ogrožajo kulturno življenje v naši državi	%	32,1	22,5	9,4	35,9
		X̄	4,73	5,50	6,69	4,43
		rang SI	4.	/	/	/

GEJI, LEZBIJKE	Zaradi priseljencev iz drugih držav je naša država postala slabša za bivanje	%	32,7	23,4	10,2	35,5
		$\bar{x}$	4,37	5,08	6,14	4,22
		rang SI	5.	/	/	/
	Če bi bil ožji družinski član gej ali lezbijka, bi me bilo sram	%	22,1	17,3	6,0	39,1
		$\bar{x}$	3,57	3,90	4,46	3,01
		rang SI	6.	/	/	/
IZDATKI ZA SOCIALNO VARNOST (%)	... predstavljajo preveliko breme za gospodarstvo		40,9	34,3	26,3	29,3
	... predstavljajo prevelik strošek za podjetja zaradi davkov in prispevkov		44,9	33,2	23,7	31,5
	... ljudi polenijo		52,6	42,0	33,7	40,0
	... povzročijo, da so ljudje manj pripravljeni pomagati drug drugemu		46,7	36,9	29,5	31,5
	UPORABNIKI SOCIALNIH PRAVIC (%)	Večina brezposelnih si ne prizadeva najti zaposlitve		44,1	36,8	21,2
	Veliko ljudem uspe pridobiti podporo, ki jim ne pripada		68,0	56,5	45,4	56,3

V primerjavi s povprečjem evropskih držav Slovenci izražamo občutno večjo socialno distanco, in to pri vseh trditvah, s katerimi so merili odpor do socialnih kategorij v tabeli 4. Pri nekaterih trditvah nas sicer malce prekašajo nekdanje socialistične države, ki so še bolj netolerantne do migrantov, gejev in lezbijk, kar pa ne velja za odnos do najnižjih slojev. Da so izdatki za socialno varnost škodljivi, njihovi uporabniki pa leni in goljufivi, smo v Sloveniji prepričani še bolj kot v nekdanjih socialističnih državah, ki imajo višje deleže pritrdilnih odgovorov, kot je evropsko povprečje.

Sklep

Prehodov iz nestrpnosti v radikalizem ne moremo pojasnjevati zgolj s kategoriziranjem dogodkov na posamezne tipe radikalnih dejanj (čeprav je res, da je klasificiranje prvi, nujen korak analize). Razumevanje zahteva uporabo dodatnih razlik, na primer med relativizmom in fundamentalizmom, radikalizmom in reformizmom ter njihovo usmerjenostjo navzven ali navznoter, vse to pa v akavzalnem kontekstu časovnosti, ki nas opozarja

na različne možnosti »povezovanja« in osmislitve dogodkov (ponazorjeno s »kletko radikalizacije«). Pri tem so pomembna tudi širša tveganja, ki izhajajo iz družbenih struktur, ne zgolj iz skupin, posameznikov ali prepričanj. Najnevarnejših dejavnikov strukturnega nasilja je pet: družbena neenakost, stratifikacijska koincidenca, družbena nemobilnost, nestrpnost od zgoraj (jagov sindrom) in nestrpnost od spodaj (avtoritarni sindrom). S temi dejavniki imamo v Sloveniji izrazite težave v dvojnem smislu – ker se nam stanje poslabšuje, ob tem pa ni konsenza (niti razprave), da je s tem kaj narobe.

Literatura

- Adorno, Theodor W., Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson in R. Nevitt Sanford (1950): *The Authoritarian Personality, Studies in Prejudice Series, Volume 1*. New York: Harper & Brothers.
- Batson, C. Daniel, Patricia Schoenrade in W. Larry Ventis (1993): *Religion and the Individual: A Social-Psychological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Bruce, Steve (2000): *Fundamentalism*. Cambridge: Polity Press.
- Brunkhorst, Hauke (1998): *Action and Agency*. V *The Blackwell Dictionary of Twentieth-Century Social Thought*, W. Outhwaite in T. Bottomore (ur.), 1–3. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Clemmow, Caitlin, Paul Gill, Noémie Bouhana, James Silver in John Horgan (2020): Disaggregating Lone-actor Grievance-fuelled Violence: Comparing Lone-actor Terrorists and Mass Murderers. *Terrorism and Political Violence*, 19. februar. Dostopno na DOI: 10.1080/09546553.2020.1718661.
- Cross, Remy in David A. Snow (2011): Radicalism within the Context of Social Movements: Processes and Types. *Journal of Strategic Security* 4/4: 115–129.
- Davie, Grace (2003): Patterns of Religion in Western Europe: An Exceptional Case. V *The Blackwell Companion to Sociology of Religion*, R. K. Fenn (ur.), 264–278. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Dragoš, Srečo (2016): Begunci in Slovenci. *Socialno delo* 55(3): 39–54.
- Dragoš, Srečo (2018): Factors of Radicalization. *Šolsko polje* XXIX(5–6): 107–131.
- Dragoš, Srečo (2019): Strukturno nasilje. V *Humanizem in etika v socialnem delu. 7. kongres socialnega dela*, J. Zorn et al. (ur.), 21–22. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Dragoš, Srečo in Vesna Leskošek (2016): Slovenska smer. V *Oxfamovo poročilo: Gospodarstvo za 1 %*, 87–120. Ljubljana: Založba I*cf.

- Drevenšek, Simona (2020): »Tonemo v spanje, medtem ko se stroji prebujajo.« *Delo*, 27. februar. Dostopno na: <https://www.delo.si/novice/znanotech/tonemo-v-spanje-medtem-ko-se-stroji-prebujajo-281911.html> (20. november 2020).
- Dorić, Marija (2016): The Problem of Defining Contemporary Right-Wing Extremism in Political Theory. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu* 55(72): 201–215.
- Durlauf, Steven N. in Lawrence E. Blume (ur.) (2008): *The New Palgrave Dictionary of Economics*. New York: Palgrave Macmillan.
- ECRI (2020): *Annual Report on ECRI's Activities. Strasbourg: European Commission against Racism and Intolerance*. Dostopno na: <https://rm.coe.int/ecri-annual-report-2019/16809ca3e1> (20. november 2020).
- ESS (2018): *European Social Survey, Round 9 Data*. Norway: Norwegian Centre for Research Data – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. Dostopno na: http://www.europeansocialsurvey.org/data/conditions_of_use.html (20. november 2020).
- Feldman, Stanley (2003): Enforcing Social Conformity: A Theory of Authoritarianism. *Political Psychology* 24(1): 41–74.
- Flere, Sergej in Miran Lavrič (2005): Družbene neenakosti in terciarno izobraževanje na Slovenskem. *Teorija in praksa* 42(4–6): 730–744.
- Foucault, Michel (2000): The Birth of Biopolitics. V *Ethics, Essential Works of Foucault 1954–1984 (Vol. 1)*, P. Rabinow (ur.), 67–71. London: Penguin Books.
- Foucault, Michel (2000a): *Zgodovina seksualnosti, 1. del*. Ljubljana: ŠKUC.
- Gimba Mavalla, Ayuba in Goodnews Osah (2016): Conflict Transformation: A Preferred Model in Responding to Structural Violent Conflict in Sub-Saharan Africa. *Jos Journal of Conflict Management and Peace Studies* (1): 189–203.
- Gallup, George H. Jr. in Jim Castelli (1989): *The People's Religion: American Faith in the 90's*. New York: Macmillan.
- Hewstone, Miles, Ananthi Al Ramiah, Katharina Schmid, Christina Floe, Maarten van Zalk, Ralf Wölfer in Rachel New (2018): Influence of Segregation Versus Mixing: Intergroup Contact and Attitudes Among White-British and Asian-British Students in High Schools in Oldham, England. *Theory and Research in Education* 16(2): 179–203.
- Hočevar, Barbara (2020): Ne gre za politično korektnost, ampak za etiko javne besede. *Delo*, 2. marec. Dostopno na: <https://www.delo.si/mnenja/komentarji/ne-gre-za-politico-korektnost-ampak-za-etiko-javne-besede-283861.html> (20. november).
- Hrženjak, Majda (2019): Spolni stereotipi in spolna segregacija trga dela. Predstavitev na posvetu: *Izzivi enakosti spolov v osnovnošolskem kariernem svetovanju*. Ljubljana, Mirovni inštitut, 21. maj.
- Kogovšek, Neža in Brankica Petković (ur.) (2010): *The Scars of the Erasure: A Contribution to the Critical Understanding of the Erasure of People from the Register of Permanent Residents of the Republic of Slovenia*. Ljubljana: Peace Institute.

- Koopmans, Ruud (1993): The Dynamics of Protest Waves: West Germany, 1965 to 1989. *American Sociological Review* 58(1993): 637–658.
- Korošec, Valerija (2008). Socialni in kulturni kapital kot dejavnik razlik v uspešnosti na trgu dela med staroselci, priseljenci in potomci priseljencev. *UMAR: Delovni zvezek XVII*(12). Dostopno na: https://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/publikacije/dz/2008/dz12-08.pdf (20. november 2020).
- Kramberger, Taja, Sabina Mihelj in Drago B. Rotar (2004): Representations of the Nation and of the Other in the Slovenian Periodical Press Before and After 1991: Engagements and Implications. V *Quality Press in Southeast Europe*, O. Spasov (ur.), 276–305. Sofia: Southeast European Media Centre.
- Krauss, Stephen W., Heinz Streib, Barbara Keller in Christopher Silver (2006): The Distinction Between Authoritarianism and Fundamentalism in Three Cultures: Factor Analysis and Personality Correlates. *Archive for the Psychology of Religion* 28(2006): 341–348.
- Le Bon, Gustave (1895): *Psychologie des foules*. Paris: Alcan.
- Lukšič-Hacin, Marina (2017): Refugee Flows and the Complexity of Social Relations: The Case of Slovenia. V *Human Rights and Refugees*, H. P. Zenner in A. Šelih (ur.), 31–37. Stuttgart: Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft.
- Merleau-Ponty, Maurice (2006): *Fenomenologija zaznave*. Ljubljana: Študentska založba.
- Merry, Michael S. (2018): Indoctrination, Islamic Schools, and the Broader Scope of Harm. *Theory and Research in Education* 16(2): 162–178.
- Merton, Robert K. (1979): *O teorijskoj sociologiji*. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti SSOH.
- Messner, J. J. (2014): *The Fragile States Index*. Washington, D.C.: The Fund for Peace.
- Mihajlović, Novica (2020): Pridigajo vzdržnost, ne seksajo in trosijo smrt. *Delo*, 22. februar, str. 13.
- Mihelj, Vlado (2020): 780 milijonov. *Mladina*, 21. oktober, str. 6.
- Neate, Rupert (2020): The Super-Rich: Another 31,000 People Join the Ultra-Wealthy Elite. *The Guardian*, 4. marec. Dostopno na: <https://www.theguardian.com/news/2020/mar/04/the-super-rich-another-31000-people-join-the-ultra-wealthy-elite> (20. november 2020).
- Nixon, Rob (2011): *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*. Cambridge: Harvard University Press.
- OECD (2015): *Income Inequality Data Update and Policies Impacting Income Distribution: United Kingdom*. Dostopno na: <http://www.oecd.org/unitedkingdom/OECD-Income-Inequality-UK.pdf> (20. november 2020).
- OECD (2017): *Government at a Glance*. Dostopno na: <https://data.oecd.org/gga/central-government-spending.htm#indicator-chart> (20. november 2020).
- OECD (2018): *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility*. Dostopno na: <https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/broken->

elevator-how-to-promote-social-mobility_9789264301085-en#page1 (20. november 2020).

- Petrovčič, Peter (2020): »Obžalujem, da ljudje umirajo v Kolpi, tega si ne želim, a to je realnost.« Intervju z Boštjanom Poklukarjem. *Mladina*, 21. februar, str. 33–37.
- Pleterski, Janko (2015): Opozorilo na dokument iz arhiva Svetega sedeža. V *Zbornik ob stoletnici akad. Antona Vratuše*, P. Štih, B. Teržan in S. Splichal (ur.), 143–145. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Porter, Michael E. Scott Stern in Michael Green (2014): *Social Progress Index 2014: Executive Summary*. Washington, DC: Social Progress Imperative. Dostopno na: <https://www.socialprogress.org/assets/downloads/resources/2014/2014-Social-Progress-Index-Exec-Summary.pdf> (20. november 2020).
- Rabuza, Marko (2020): Pahor ni našel razloga, da ne bi sprejel Štajerske varde. *Siol*, 10. februar. Dostopno na: <https://siol.net/novice/slovenija/pahor-ni-nasel-razloga-da-ne-bi-sprejel-stajerske-varde-518316> (20. november 2020).
- Skotnicki, Tad (2019): Unseen Suffering: Slow Violence and the Phenomenological Structure of Social Problems. *Theory and Society* 48: 299–323.
- STA (2020): Rešitvam za vojake po 45. letu zelena luč matičnega odbora. *Tax-Fin-Lex*, 9. september. Dostopno na: <https://www.tax-fin-lex.si/Home/Novica/17678> (20. november 2020).
- Šterbenc, Primož (2011): *Zahod in muslimanski svet: akcije in reakcije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Teršek, Andraž (2013): Državljanstvo je odgovornost. *Pogledi*, 10. julij. Dostopno na: <https://pogledi.delo.si/ljudje/drzavljanstvo-je-odgovornost> (20. november 2020).
- Toš, Niko (ur.) (2018): *Vrednote v prehodu XII, Slovenija v mednarodnih in medčasovnih primerjavah, 1991–2018*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Turner, Bryan S. (ur.) (2006): *The Cambridge Dictionary of Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zaviršek, Darja, Natalija Djoković, Laura Radešič, Katarina Meden, Katja Đogić in Maruša Kožman (2019): *Romske družine*. Ljubljana: Društvo Mozaik.